

Барыс Манцэвіч

СКРЫЖАЛІ
МАЙГО МАЛЕНСТВА

Ваенныя ўспаміны
хлопчыка з Мёршчыны

Мінск
Выдавец А. М. Янушкевіч
2017

УДК 94(476)«1941/1945»(093.3)
ББК 63.3(4Бел)622
М24

Манцэвіч, Б. Ф.

М24 Скрыжалі майго маленства: Ваенныя ўспаміны хлопчыка з Мёршчыны / Барыс Манцэвіч. — Мінск : А. М. Янушкевіч, 2017. — 170 с. : іл.
ISBN 978-985-7165-46-9.

Аўтабіяграфічная кніга Барыса Манцэвіча расказвае пра лёс беларускага хлопчыка ў змрочныя гады Другой сусветнай вайны. У выніку драматычных падзей яго сям'я трапіла ў партызанскі лагер. Падчас наступлення Чырвонай Арміі ў 1944 годзе разам з іншымі дзецьмі героя кнігі перакідваюць на самалёце праз лінію фронту і неўзабаве ён трапляе ў дзіцячы дом у узбецкай Фергане.

Кніга нарадзілася на падставе дзённікавых запісаў, якія аўтар пачаў рабіць у 1947 годзе. Успаміны багатыя на падрабязнасці, якія можна было заўважыць толькі ў дзіцячым узросце.

**УДК 94(476)«1941/1945»(093.3)
ББК 63.3(4Бел)622**

ISBN 978-985-7165-46-9

© Манцэвіч Б. Ф., 2017
© Афармленне. Выдавец А. М. Янушкевіч, 2017

*Памяці маёй маці А. М. Манцэвіч —
удзельніцы Першай і Другой сусветных войнаў,
камісару партызанскага атрада «Масква»,
арганізатару і дырэктару
першага дзіцячага дома ваеннага часу ў Мёрскім раёне*

ПАД БЕЛАПОЛЬСКОЙ АКУПАЦЫЯЙ

Мой бацька, Флор Данатавіч Манцэвіч, атрымаўшы пасля заканчэння Полацкай настаўніцкай семінарыі званне народнага настаўніка, добра ведаў польскую мову, што спатрэбілася яму надалей. Калі пасля Рыжскага дагавора ў 1921 годзе Заходняя Беларусь адышла пад Польшчу, быў аб'яўлены набор на гадавыя курсы па перакваліфікацыі былых рускіх настаўнікаў для польскай школы. Закончыўшы іх у Глыбокім, Ф. Д. Манцэвіч у 1922 годзе атрымаў накіраванне да сябе на радзіму ў мястэчка Іказнь (цяпер Браслаўскі раён).

Школы мяняліся адна за адной

Працуючы польскім настаўнікам, Ф. Д. Манцэвіч, хоць за ім і пастаянна сачылі, не забываўся пра беларускую мову. Таму і пачаў збіраць подпісы з просьбай адкрыць у Іказні школу на нашай роднай мове. Адказ атрымаў неадкладна — яго звольнілі з работы. Толькі праз некалькі месяцаў, у 1928 годзе, бацьку прызначылі настаўнікам у стараверскую вёску Ніўнікі (цяпер Мёрскі раён), дзе насельніцтва гаварыла па-руску. Польскія ўлады думалі, што цяпер пытанне аб адкрыцці беларускай школы само па сабе адпадае. І праўда — адпала, бо бацька стаў збіраць подпісы з просьбай адкрыць рускамоўную школу.

Усё скончылася тым, што і адсюль Флора Данатавіча звольнілі. Доўга быў без работы. А ў сям'і гадавалася пяцёра дзяцей, яшчэ трое памерлі. Ды і мая маці, настаўніца па прафесіі, не магла нідзе працаваць, бо не ведала польскай мовы. Нарэшце ўлетку 1935 года бацьку

перавялі ў глухую вёску Старыя Крукі на Мёршчыне, раскінутую на хутарах. Тут ён і разгарнуў па-сапраўд-наму нацыяналістычную дзейнасць. Гэтаму дапамагаў набыты ў 1936 годзе трохдыяпазонны радыёпрыёмнік, паслухаць які збіраліся дзясяткі сялян.

Сямейныя канцэрты

У прамежку паміж праслухоўваннем інфармацый-ных радыёперадач (звычайна па святых) даваўся сямей-ны канцэрт мастацкай самадзейнасці, які складаўся з выканання беларускіх і рускіх (маці ж у нас — руская) народных песень, дэкламацыі вершаў, таксама беларус-кіх. Часцей за ўсё песні спявалі квартэтам: мама, сястра Ліда, брат Жэня і я, самыя малодшыя (старэйшая сястра Тоня вучылася ў Віленскай беларускай гімназіі). Тата з 9-гадовым Юрам акампаніравалі на скрыпках.

Чамусьці ў рэпертуары пераважалі сумныя песні. На-пэўна, таму, што белапольская акупацыя навісала над нашай зямелькай жупелам. Асабліва слёзы выклікала песня «Як памёрла матулька», якую тады выконваў За-бэйда-Суміцкі.

Але трапляліся і жартоўныя творы. Адзін з іх — «Свін-ні ў рэпе». Песня жартаўлівая, вельмі простая, з гадамі нават мае ўнучкі ў сваім дашкольным дзяцінстве спявалі:

*Свінні ў рэпе, свінні ў рэпе,
Парсяты ў грэцыцы,
А музыка без языка
Каля печы трэцца.*

Часцей за ўсё гэтую песню даручалі спяваць мне ад-наму. Шапялявлячы, я з усяе сілы надрываў горла, дума-ючы, што менавіта так робяць сапраўдныя артысты. Сама шапялявасць была смешнай, а калі заканчвалася песня, рогат стаяў у хаце, бо ў свае пяць-шэсць гадоў я спяваў:

*Я бы люлечку курыў бы
І гарэлку піў бы,*

*Красну дзеўку Гацулечку
Да сэрца туліў бы.*

Я ж, задаволены, саскокваў з табурэціка, які служыў мне сцэнай.

Не толькі медыцынская дапамога

На пачатку Першай сусветнай вайны Флор Данатавіч разам са сваім старэйшым братам Іосіфам служыў санітарам на фронце і ў ваенных шпіталях, дзе атрымаў павярхоўныя веды па медыцыне. Астатняе — самаадукацыя, якой займалася і маці. І невышадкова, таму што пры панскай Польшчы засталася беспрацоўнай — не ведала чужой мовы. «А асновам медыцыны, — казалася яна, — я з большага авалодала ў настаўніцкай семінарыі і падчас службы ў Пастаўскай царкоўна-прыходскай школе».

Усё гэта спатрэбілася на вёсцы, асабліва ў Старых Круках, бо тут не было нават фельчара. Таму ў нашым доме знаходзілася аптэчка з лекамі першай неабходнасці, шпрыцы для ін'екцый, перавязачны матэрыял, банькі. Вяскоўцы часта звярталіся да нашых бацькоў па дапамогу. А то і на дом выклікалі — зрабіць укол, паставіць банькі. Асабліва апошнія былі запатрабаваны пры запаленні лёгкіх, бронхіце, неўралгіі, радыкуліце. А гэтую ж працэдуру трэба было, вядома, выконваць на даму хворага.

Памятаю адзін анекдатычны выпадак. Прыбягае наш сусед Ваня Ракоцы (за вочы мы называлі яго Іванам Пелагеевічам) з маленькім трусікам на руках:

— Аляксандра Міхайлаўна, выручайце. Мой трусік у клетцы зламаў лапку. Што рабіць?

— Я ж не ветэрынар, і медык з мяне аніякі, — адказала яна, спачуваючы, суседу.

— А мне мама сказала, што вы ўсіх лячыць умеце.

— Ну, гэта яна перабольшыла. Але я паспрабую твайму гору дапамагчы.

Па яе загадзе Ваня выстругаў шынкі, у якія Аляксандра Міхайлаўна забінтавала лапку шэраму звярку. І як

хлопец быў удзячны новаспечанаму «ветэрынару», калі кволая лапка трусіка зраслася!

Лёс самога Вані, на жаль, склаўся трагічна. У 1944 годзе ён трапіў на фронт, дзе ў хуткім часе загінуў.

Флорава крынічка

Ведаеце, з чаго пачаў бацька сваё жыццё ў 1935 годзе, апынуўшыся ў Старых Круках? З пошукаў крыніцы. Браты Шаховічы, у якіх мы кватаравалі да 1939 года, іх суседзі бралі ваду з маленькага левага прытоку Заходняй Дзвіны 32-кіламетровай рэчкі Волты, якая брала пачатак на балоце Ельня. Асноўнае яе жыўленне было снегавое.

Такую крынічку бацька знайшоў. Стагоддзямі без карысці выцякала з-пад зямлі гаючая вільгаць.

Не марудзячы Флор Данатавіч у суседняй вёсцы Новыя Крукі заказаў у бондара дубовую бочку без дна і з адной надламанай зверху клёпкай. Майстар спачатку здзівіўся, а потым зразумеў і хутка выканаў заказ настаўніка.

На месцы крыніцы тата выкапаў яму, уставіў у яе бочку, на дно якой насыпаў дробнага камення, і вада хутка палілася праз надламаную клёпку. Гэтае месца сталі называць Флоравай крынічкай.

Праіснавала яна доўга. У маі 1974 года, калі я прыйшоў у Старыя Крукі запрашаць гасцей на 80-годдзе сваёй маці, Віктар Канстанцінавіч Шаховіч, у якога я начаваў, сказаў жонцы:

— Франя, скоч да Флоравай крынічкі — чайку паставім. (Яму самому пасля фронту цяжка было хадзіць — нага не гнулася.)

Тады Віктар і патлумачыў мне:

— Студні свае пакапалі, але ваду для сябе бяром з Флоравай крынічкі.

На жаль, сёння той крынічкі амаль што няма: відаць, студні пазабіралі яе ваду. Некалькі гадоў таму я з дапамогай Віктаравага сына ледзь адшукаў месца крынічкі майго бацькі. Усё пазарастала, павысыхала.

Бацькавы забаўкі для дзяцей

Ох, і любіў наш тата дзяцей! Не толькі сваіх, але і чужых. Таму вакол яго заўсёды тоўпіліся і малыя, і падлеткі. Канешне ж, было гэта або ў выхадныя ці ў час канікул. Мне асабліва запомнілася будаўніцтва снежнай горкі.

З якой энергіяй разам з Флорам Данатавічам узяліся хлапчукі будаваць снежную горку, якая і так праглядалася ў напрамку рэчкі Волты. Але з такой моцна не разгонішся. І прыйшла тату на думку ідэя на пачатку прыроднага ўзвышша пабудаваць стартавую снежную горку.

Выбралі пасля вялікага снегападу дзень адлігі і сталі катаць снегавікі і зносіць іх да будучай горкі, якая расла на вачах. Наверсе — пляцоўка, каб можна было ўстаяць з санкамі. Ніжэй — выбітыя каляіны, а то санкі могуць саскочыць убок.

Узбрацца наверх можна было з тылу, па прыступках, якія пасыпалі попелам, каб не саслізнуцца.

Завяршыўшы работу, усе разыходзіліся дадому ў чаканні марозу. Іншы раз адліга працягвалася і горку даводзілася папраўляць. Затое як наступаў мароз, збудаванне палівалі вадой з Волты. Лепшай забаўкі для дзяцей знайсці было цяжка.

Санкі былі не ва ўсіх, таму каталіся па чарзе. Часам сядзеш у санкі (ці на санкі) — і паімчышся ўніз, аж вецер у вушах свішча. Не бачыш нават снегавікоў, якія па баках вітаюць цябе. А то збярэ тата сваю сям'ю і дае заданне:

— Вунь бачыце той калочак? Каля яго наша крынічка, да якой цяпер цяжка дайсці. Я буду крочыць першым, а за мною — мама, Юра, Ліда, Жэня і Бора. Будзем вытоптаваць сцяжынку. Папярэджваю: след у след не ісці, а ступаць у новае месца. Інакш ніякай сцяжынкі не атрымаецца. Прыедзе Тоня з Вільні на калядныя канікулы і здзівіцца нашай рабоце.

Пакуль мы, шэсць чалавек, пад шум і гам прайшлі туды-сюды, то і вытаптаная сцяжынка была гатова.

Смачны крупнік

Пры панскай Польшчы ў нашай сям’і елі даволі смачна, але мала. Я вечна адчуваў недаяданне. І не адмаўляўся прыняць пачастунак ад любога чалавека. Хоць маці і папярэджвала: з чужых рук нічога не браць.

Хведар Сушко (Капелька па-вясковаму) ставіў новую хату ці перасыпаў старую, і яго сям’я жыла ў вялізнай лазні. Заходжу я да іх, а яны палуднуюць, са смакам сёрбаюць бялёны панцак. Я стаў ля адчыненых дзвярэй і кажу, апусціўшы галаву:

— А наша мама ніколі такіх круп не варыць.

Ну, і як пасля гэтых слоў не пачастуеш Бору! Я спачатку аднекваўся, быццам не хачу есці, а потым з апетытам апаражніў поўную міску з крупнікам.

У пасаг — парасяты

— Калі ты, Бора, вырастеш, ці будзеш жаніцца?

— Буду.

— А з кім жа?

— З Валяй Капелькавай (Валя ж была гады на тры старэйшая за мяне).

— А чаму з Валяй?

— У Капелькаў многа парасят, а я іх люблю.

Украдзены цыганамі

Да цыганоў у мяне пачуццё спагады за іх цяжкі лёс у мінулым, пачуццё павагі і нейкай зайздрасці за вечнае імкненне да свабоды і незалежнасці. Люблю іх песні і танцы, іх мову з грубаватымі адценнямі. Я заўсёды стараўся быць з імі ў кантакце. А яны, між іншым, мне ледзь жыццё не пакалечылі.

Назваць дакладна год здарэння не магу. Прыблізна гэта было ўлетку 1938 года. Мы, дзеці, гулялі ў двары дома, які тата наняў на хутары ў Шаховічаў. Стаў цёплы дзень. У хаце сядзела і нечым займалася баба Лена — бацькава маці. За дзецьмі ж прыглядваць дзве-

рылі Тоні як старэйшай. Ды некуды знікла наша гімназістка: ёй нецікава было бавіцца з малымі, нават з дзевяцігадовым Юрам.

Мы так загуляліся, што не заўважылі, як да нас падкралася цыганка. Яна схапіла самага малога, мяне, і паперла да палявой дарогі, што вяла праз хутары з Вялікай Кавалеўшчыны да бальшака Мёры — Дзісна. Страх ахапіў мяне, і я, мусіць, на нейкія хвіліны страціў прытомнасць, бо ў той час з маёй памяці знікла імгненне, як яна мяне схапіла і несла перад сабою. Я ўжо быў метраў за дзвесце ад хаты, калі апрытомнеў.

І тут ні адтуль ні адсюль з'явілася Тоня. Яна каршунам наляцела на зладзейку і вырвала свайго браточка з яе ўчэпістых рук. А тая, нібы нічога не здарылася, спусцілася з узгорка і далучылася да свайго табара, які ў чаканні гэтай цыганкі на некалькі хвілін прыпыніўся. І ніхто з польскіх улад не мог абараніць ад такога нападу, тым больш калі справа датычылася беларускага дзіцяці.

Але якім бы цяжкім дзяцінства ні было, яно заўсёды ўзгадваецца з трапяткім хваляваннем.

Гняздзечка ў крушні

Праз Волту нямала маленькіх мосцікаў пралягала — абы можна было на кані сена перавезці ці дровы. Надумаліся і браты Кавалёнкі — Кірыла і Максім, якія жылі на розных берагах, — сваю пераправу ўзвесці. Нарытавалі бяргенцы, падвезлі крушню камення — пад'езды змайстраваць. Пры будаўніцтве не абышлося і без традыцыйнай талакі.

І пакуль мужыкі прыступілі да работы, у крушні нейкая пташачка справілася не тое што гняздзечка звіць, але і дзетак вывесці. Нехта першым з талакоўцаў, заўважыўшы, як боскае стварэнне вылецела з крушні, сказаў:

— Бач ты, упадабала месца для начлегу.

— Навошта ёй у камянях начаваць? — не згадзіўся другі суразмоўца. — Яна тут, відаць, малых дзетак вывела, вось і прылятае карміць.

Зазірнулі ў крушню, а там і сапраўды разяваюць дзюбкі птушаняткі. Галодныя, пэўна: маці пры людзях баялася прылятаць да дзяцей.

— Дык што будзем рабіць?

— А вось што. Давайце мост пракладзём крыху пазней, — параіў нехта са старэйшых. — А калі ўжо малыя стануць на сваё крыло, і возьмемся за работу.

Усе пагадзіліся з такой гуманнасцю.

Шчупакоў лавіў рукамі

Я часта бавіў час на рэчцы Волце. Улетку яна, як правіла, перасыхала, бо папаўнялася ў асноўным талым снегам і дажджавой вадой. Нягледзячы на перасыханне, у глыбокіх месцах захоўвалася шмат буйной рыбы — шчупакоў, плотак, ментузоў. А пакуль вада яшчэ цякла па ўсім рэчышчы, я на пераездах лавіў курмялёў (печкуроў). Вудачак у мяне было шмат, рана навучыўся віць лёскі з валасоў конскага хваста. А кручкі мне прывязвала мама, і яны ніколі не адрываліся, бо для іх на пячаным дне не было ніякіх перашкод. Цікава было назіраць, як да чарвяка падплывае рыбка і пачынае кляваць. Тут і спяшаешся выцягнуць невялікую ахвяру. Але я не памятаю, каб у Волце я злавіў якую-небудзь іншую рыбіну.

А вось рукамі давялося і шчупака браць. Пра экалогію, відаць, ніхто з сялян не думаў, інакш у глыбінных месцах перасохлай рэчкі не мачылі б лён. Ад адсутнасці кіслароду рыба шукала выйсце на паверхні. Тут мы (і не толькі дзеці) пачыналі за ёй паляваць. Помню, як тата ўсю сям'ю, за выключэннем сваёй маці, павёў на раку. Я ўпершыню ў сваім жыцці трымаў у руках вялікага шчупака, якога сам і злавіў.

Сусед з канём нырнуў у ваду

Волта, хоць і маленькая, але злая вясной. Як разбушцеца, як разыдзеца — усё забірае на сваім шляху.

Памятаю гісторыю, якая адбылася з Антонам Шаховічам — Зенчыным па-вулічнаму.

Насупраць яго хутара быў ужо мосцік, пад які падкатвалася вада. А было так: калі мост своечасова не разбярэш, вясновы павадак знясе пакладзенае бярунне. Ні Антон, ні яго суседзі гэтага не зрабілі, спадзяваліся, што яшчэ справяцца.

На гэты раз Антону спатрэбілася верхам на кані перабрацца на правы бераг. А коні ой палахлівымі былі, бо ніколі не чулі рову матораў машын! А шум ракі — той жа матор. Як толькі наш сусед узагнаў каня на мосцік, то той ускочыў на дыбкі. Разгубіўся яздок. Хоць адразу не зляцеў, але без ладу стаў тузаць повадам за аброць. Роў вады, бессістэмнае тузанне повадам збілі каня з панталыку, і ён, яшчэ раз узвіўшыся на дыбкі, скокнуў з моста. Паляцелі ўдваіх: конь — сам па сабе, яздок — сам па сабе. Выбраліся кожны на свой бераг: Антон — бліжэй да хаты, конь — на той бок. Вырваўшыся з небяспекі, жывёліна стрымгалоў паімчалася ў лес, які пачынаўся за Пахіркавымі хутарамі. Ледзь на ледзь потым знайшоў Шаховіч свайго каня.

Салёны сабака

Малым здаецца (па сабе помню), што яны, шапялявчы, правільна гавораць. Гэта дарослыя іх не разумеюць. І я да пяці-шасці гадоў не вымаўляў некаторыя гукі. Прычым лічыў, што і я, і дарослыя гаворым правільна. Для мяне што «ш», што «с», што «ч», што «ц» было аднолькава. Не разумеў, праўда, чаму гэта «нож» і «нос» вымаўляюць аднолькава, чаму гэта сабаку, у якога з пашчы цячэ сліна, называюць «салёным» (гэта, вядома, «шалёны»). Канечне, думалася мне, я б ад такога сабакі не хаваўся, каб ён быў маім.

І вось аднаго разу я вырашыў нашага сабаку Жука зрабіць «салёным». Прывёў яго ў сені, панасыпаў на чорную кудлатую поўсьць солі і адпусціў. Ён, адчуўшы свабоду, адразу здрыгануўся ўсім корпусам, і соль, якая была на ім, пасыпалася долу, а то мне ў вочы, бо я стаяў каля сабачкі на каленях.

Паплакаўшы і прамыўшы вочы, я зноў узяўся за работу. На гэты раз разам з соллю набраў кубак вады.

Зашчаміўшы галаву сабакі паміж ног, пасыпаў Жука соллю і адразу паліў вадой — каб соль разыходзілася. Пераканаўшыся, што соль пачала растварацца, я адпусціў свайго гадаванца на свабоду. Пад гарачым сонцам поўсць зверху пачала хутка абсыхаць, а ля скуры — не. Яна там, відаць, ужо растварылася, і сабака пачаў лётаць вакол хаты сапраўды як шалёны, толькі сліны не пускаў. Праўда, і не кусаўся.

А потым знік наш Жук і да позняга вечара не паказваўся дома. Напэўна, у рэчцы Волце купаўся, вызваляючы скуру ад солі.

Тапіўся ў мелкай рацэ

Хоць Волта і малая рэчка, але ў ёй малому няцяжка ўтапіцца. Праверыў на сабе. Часцей за ўсё я гуляў з дзяўчынкамі. З таго часу як мяне ледзь не ўкралі цыганы, Лідзе, старэйшай за мяне на тры гады, было даручана пільна сачыць за мною. Сястра і цягала мяне з сабой.

Аднойчы мы збіралі ля рэчкі кветкі. Назбіралі іх па цэлым букеце. Мне захацелася займець незабудак, якія блакітным суквеццем звісалі над невысокім абрывам. Пацягнуўся я за імі і — шабултых у ваду. Я і дарослым дрэнна плаваў, а ў пяць-шэсць гадоў — тым больш. Ліда, якая рана навучылася плаваць, у сукенцы — скок за мной. Там, напэўна, і мелка было, але не для мяне, карапуза. І сястра хутка выцягнула мяне на луг. Цяпер перад нянькай стаяла задача — хутчэй высушыць адзежу, каб як нічога ніякага вярнуцца дадому. На шчасце, паліла сонца, на якім наша небагатае адзенне высахла хутка. Бацькі так і не здагадаліся пра здарэнне.

А то было і такое. Мама паслала мяне да Кавалёнчыхі (Кірылавай жонкі) па сіта. Ледзь пераадолеўшы пару сот метраў леташняга гліністага бульбянішча, я апынуўся ля патрэбнай хаты. А ля яе гаспадары на зіму хавалі ў яме бульбу, якую з наступленнем вясны выбралі, і яма напалову запоўнілася вадой. Мне цікава было па-

назіраць, як вада вузенькімі раўчукамі па гліне спускаецца ў яму. Тым часам і я саслізнуў уніз, і вада схавала мяне з галавой.

Я хоць і малы быў, але інстынкт самавыратавання падказваў мне: трэба падскокваць і, глытаючы паветра, клікаць на дапамогу. Сценкі — гліністыя, ніяк за іх не ўчэпішся. І я, крыкнуўшы «Мама!» і схапіўшы паветра, зноў схваўся з галавой.

Мой крык пачуў Міцька — Кірылаў сын, намнога старэйшы за мяне, і вывалак няўдалага малога наверх.

На гэты раз мама мяне не лупцавала, хаця прыцягнулі яе сыночка мокрага ды яшчэ і выпацканага, як пячнік. Не звярнула ўвагі і на тое, што я не выканаў яе просьбу.

Яўрэі ядуць у шапках

І ўсё-такі польскія акупанты дбалі пра адукацыю. Але пра якую? Каб навучыць дзяцей з Крэсаў Усходніх польскай мове. Усе ж беларускія навучальныя ўстановы закрываліся, за выключэннем Віленскай гімназіі. На скаргі аб закрыцці беларускіх школ міністр адукацыі Скульскі з гонарам заяўляў: «Запэўніваю вас, што праз дзесяць гадоў у Польшчы нават са свечкай не знойдзеце ніводнага беларуса».

Будавалася школа і ў Старых Круках на беразе рэчкі Волта. Нас, малых, зацікавіла паведамленне хутаран, што члены будаўнічай брыгады ядуць у шапках.

— Але ж гэта некультурна, — казаў мой васьмігадовы брат Жэня.

— Жыды ніколі шапак за ядой не здымаюць — такі ў іх рэлігійны звычай, — тлумачыў нам старэйшы з трох братоў Шаховічаў Хведар.

І мы з Жэням рашылі праверыць, ці так гэта. Аказалася — так. Наведалі іх якраз у абедзены перапынак. За часова змайстраваным з аполкаў століку сядзела ўся брыгада, і ўсе ў шапках. Правяраць яўрэяў больш мы не правяралі, ды і правяраць не было каго — школы закансервавалі з першых дзён прыходу савецкай улады.

Хто ў гэтай хатцы жыве?

Як вялікае свята ўспрыняў я дзень, калі мяне бацька ўзяў у лес. І мама тады з намі пайшла. Яна не толькі дапамагала ў нарыхтоўцы паліва, але штогод у суседнім балоце збірала лопух для свіней. А тата, купіўшы ў селяніна-прыватніка дзялянку алешніку, высыкаў яго на дровы. У печ і грубка ішло ўсё — нішто не прападала. З галінак атрымліваліся цудоўныя пучкі, звязаныя бярозавымі віткамі. А тапорнік, складзены ў кучы, дастаўляўся толькі зімою — лягчэй каню, ды і ў калёсах сюды не так і лёгка дабрацца...

...Ідзём, як мне тады здавалася, доўга. Нарэшце кіламетры праз тры сярод алешніку я ўбачыў хаціну, зробленую без адзінага цвіка. І стаяла яна на «курыных лапках» — з чатырох канцоў тата дрэвы не высыкаў. Яны служылі палямі.

Я здзівіўся:

— А хто ў гэтай хатцы жыве?

— Жыў я адзін, а цяпер і вы са мной пажывяце, — адказаў тата. — У такую хатку ніякая вужака не запаўзе. І сырасці няма — не прастудзішся. І ад сонца, і ад дажджу схавацца можна. Бачыш, страху зробленая з яловых лапак.

Два-тры дні, якія мы тут знаходзіліся, я падоўгу сядзеў ці ляжаў у гэтым цуда-будане. Нават калі мама клікала нас на абед, прасіў у яе дазволу есці ў хатцы.

Страха не гарыць

Гадоў пяць мне, напэўна, было, калі мы з Жэнем, старэйшым за мяне на паўтара года, рашылі каля хаты раскласці касцёр. Запасліся запалкамі, але іх хутка адабрала Тоня (яна летам была на канікулах). Мы не здаліся. Узялі металічную плявальніцу, з якой кармілі свайго Жука, і цераз рэчку Волту падаліся ў лес, дзе тыднямі гарэлі тарфянікі. Прынеслі пару галавешак, схаваліся за ток. Добра, думаем, з хаты нас не відаць. Адысціся далей ад будыніны перашкаджала жыта ў наш рост.

Паміж збажыной і токам, страху якога спускалася ледзь не да зямлі, паласа як прайсці чалавеку.

Тут і аблюбовалі мы сабе месца для кастра.

— Жэня, а Жэня, — пытаюся я, — а страху адразу загарыцца, калі яе падпаліць, ці не?

— Адразу нічога не загараецца, — голасам усязнаўцы адказаў брат. — Спачатку ўсё лёгка патушыць.

Рашылі праверыць сказанае. Мы падносілі агонь да страхі і запальвалі салому. Каб не даць агню раскінуцца, адразу збівалі яго штанамі.

Гульня спадабалася, і мы не заўважылі, як з-за тока паказаўся Віця Шаховіч — малодшы з трох братоў. Гадоў 15 яму тады было. Хай бы ён добра патузаў нас за вушы, пабіў бы як след. Але ён, дабрадушны хлопец, засыпаўшы касцёр зямлёй, сказаў:

— Пачакайце ж — я вашай мамцы раскажу.

Не ведаў, напэўна, Віця, якія меры пакарання да сваіх дзяцей прымяняе мама, таму так і сказаў.

Увечары нагайка (сырамятны рэмень, прыбіты да драўлянай ручкі) пачала гайсаць па нашых задніцах.

Касцёр нам так і не ўдалося распаліць, затое азадкі гарэлі некалькі дзён. І калі мы з Жэнем ішлі да каго на сяло і нам пачціва прапаноўвалі сесці, мы таксама пачціва адказвалі:

— Дзякуй, мы лепш пастаім.

Драма на беразе Волты

Хоць я быў малы, бо мне ішоў толькі сёмы гадошак, але гэтую драму я запамніў на ўсё жыццё. Пра яе, як і пра многія іншыя падзеі, я запісаў па свежай памяці ў першыя пасляваенныя гады. Цяпер толькі сістэматызую.

Хоць Кавалёнкі жылі па розных берагах Волты, але луг у іх быў адзін і з правага боку рэчкі, ад Максіма, упіраўся ў Волту. Мяжы пастаяннай паміж участкамі не было, што і прыводзіла да нярэдкіх скандалаў і спрэчак. Перад гэтым нехта з братоў браў «казу» і ў каторы ўжо раз замяраў участкі, топчачы перарослую траву. Аднак, казалі, да бойкі справы не даходзілі, што цешы-

ла і саміх гаспадароў, і асабліва іх жонак. І тады ўжо, як трэба, то адзін аднаму і дапамагаюць. А то як жа! Родныя ж браты.

У памятным трыццаць дзявятым нібы які д'ябал спакусіў Кавалёнкаў і яны не знайшлі агульнай мовы. Калі на страшэнны крык дарослых Кавалёнкаў і іх дзяцей зляцеліся хутаранцы, бойка была ў разгары. Мы, падшыванцы, баяліся падыходзіць, а варта было дарослым умяшацца ў справу, калы паварочваліся ў іх бок. Толькі і чутно было: «Людцы! Ратуйце! Пазабіваюць адзін аднаго». Жаночыя галасы перабіваў мужчынскі: «Бабы, не суньце носа не ў сваё проса». Помню, як Жэня, дачка Максіма Кавалёнка, гады на тры старэйшая за мяне, галасіла: «А татачка! А родненькі! Паслухайся мамь».

Бойка супакоілася толькі тады, калі браты канчаткова знемагліся. З акрываўленымі тварамі і пабітымі бакамі ляжалі абодва на ўмоўнай мяжы, даказваючы, што вось тут павінна праходзіць лінія раздзелу.

На другі дзень усё прыйшло ў норму. З кампрэсамі на тулавах і з забінтаванымі саматканым рыззём галовамі Кірыла і Максім сядзелі на прызбе нечай хаты, зацягваючыся самасадам і войкаючы ад боляў, разважалі, хто ж цяпер зможа ўзяць у рукі касу.

— Мой Міцька ўжо як запраўскі касец косіць, — выхваляўся Кірыла.

— А я Івана Ракоцага папрашу, — уздыхаў Максім. — Іван Пелагеевіч рана навучыўся касіць.

ПРЫ ТЫХ САВЕТАХ

Я і людзі старэйшага пакалення першыя няпоўныя два гады пасля вызвалення нас ад белапольскай акупацыі называлі «тымі Саветамі», у адрозненне ад пасляваенных савецкіх часоў. Некаторыя эпізоды з жыцця пры «тых Саветах» захаваліся ў маіх пісьмовых успамінах.

«Сталін, у будку!»

Добра памятаю першы дзень савецкай улады — 17 верасня 1939 года. Мы жылі ў кіламетрах дваццаці ад савецка-польскай граніцы, і таму ў нас перадавыя часці Чырвонай Арміі апынуліся даволі хутка. Некалькі падраздзяленняў салдат зрабілі прывал на левым беразе Волты насупраць хутара Кірылы Кавалёнка. Пан Рамовіч разам з сям'ёй пакінуў маёнтак, і ў распараджэнні мясцовых дзяцей аказаўся вялікі памешчыцкі сад, пладамі якога мы і частавалі вызваліцеляў, а яны нас надзялялі савецкімі манетамі. Усім было радасна.

Кавалёнак жа забяспечваў салдат студзёнай вадой з «Флоравай крынічкі». І вось тут здарылася непрадбачанае. Калі адзін з чырвонаармейцаў зайшоў на панадворак, каб зноў папрасіць «гаючай вадзіцы», на яго накінуўся бясшкодны дварняк. Гаспадар умомант яго супакоіў:

— Сталін, у будку!

— Як вы яго назвалі? — здзівіўся госць.

— Сталін, — няўпэўнена адказаў Кавалёнак.

— А вы ведаеце, хто такі Сталін? Гэта правадыр усяго чалавецтва. Шчасце ваша, што вы на мяне напароліся, а то была б для вас добрая «будка».

Салдат усё-такі вады набраў, а Кірыла, узброіўшыся рыдлёўкай, павёў на павадку за Волту ва ўрочышча Лаза свайго любімага вартаўніка. Назад вярнуўся без сабакі. Баяўся, што гэтым іменем пры новай уладзе яшчэ хто-небудзь дварняка назаве.

На балота — па журавіны

У 1939 годзе панскія лясы і балоты аб'явілі ўласнасцю народа. А бывала, паспрабуй без дазволу залезці на балота па ягады, як цябе зловяць і аштрафуюць на вялікую суму. Не чуў я, аднак, каб так сурова адносіўся да вяскоўцаў ляснік са Старых Крукоў Міхаіл Шульга. Употаі ад улад дазваляў людзям на сваім абходзе збіраць грыбы-ягады.

А вось балота, што цягнулася на некалькі кіламетраў аж да Басяных, было не ў распараджэнні дзядзькі Міхаіла, з дзецьмі якога — Валодзем і Галяй — мы сябравалі. Запомніўся мне ляснік і тым, што кожны раз, як толькі дзе прысядзе, адразу задрэмле. Затое ў гады вайны ў партызанскім атрадзе «Масква», дзе камісарам была наша маці, ён з'яўляўся актыўным сувязным.

У верасні 1939 года мяне бацькі ўзялі з сабою ў журавіны. Такой колькасці ягад у далейшым я не бачыў. Яно і не дзіва: ніхто ж гэтую каштоўную ягаду гадамі не збіраў, а значыць, і балота не таптаў.

Далёка ўглыб балота ні маці, ні мы, пяцёра дзяцей, не заходзілі. А тату толькі і заставалася на веласіпедзе адвозіць дадому дары прыроды. Што толькі не рабіла маці з журавін: і морсы, і кісялі, і ў пірагі дабаўляла. Шклатару пры Польшчы магазіны назад не прымалі, дык мама ўсе парожныя бутэлькі (і бутлі знаходзіліся) запаўняла журавінным сокам, які больш года мог захоўвацца без усякіх дабавак. У гэтым я пераканаўся ў далёкай будучыні, жывучы ў Беразіне.

Такім чынам, мой першы візіт у жыцці на балота паслужыў добрым штуршком для маёй прыхільнасці да гэтых ягад. І знаходзячыся ў партызанах на балоце Ельня, я таксама прыгадаваў свой першы візіт па журавіны.

На прыёме ў Сталіна

22 кастрычніка 1939 года адбыліся выбары дэпутатаў у Народны (Нацыянальны) сход Заходняй Беларусі. Землякі паслалі ў Беласток Флора Данатавіча Манцэвіча. На першым пасяджэнні сходу, 28 кастрычніка, з дакладам «Аб дзяржаўнай уладзе» выступіў С. В. Прытыцкі. На наступны дзень Народны сход абмяркоўваў даклад Ф. Д. Манцэвіча і прыняў дэкларацыю аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі.

Народны сход выбраў Паўнамоцную камісію з 66 чалавек, якая павінна была перадаць Вярхоўнаму Савету СССР і Вярхоўнаму Савету БССР яго рашэнні і волю насельніцтва Заходняй Беларусі аб жаданні ўвайсці ў склад Савецкага Саюза. Заява Паўнамоцнай камісіі была задаволеная.

Чысла 4 лістапада члены нашай Паўнамоцнай камісіі сфатаграфаваліся з членамі Палітбюро ЦК ВКП(б) разам са Сталіным. Яго памочнік папярэдзіў:

— Той, хто мае сур'езнае пытанне да таварыша Сталіна, можа запісацца да яго на прыём.

І вось мой бацька звярнуўся да Іосіфа Вісарыёнавіча з такім пытаннем:

— Сям'я, у якой мы ўсе гадаваліся, заўсёды прытрымлівалася рэвалюцыйных поглядаў. Я і два мае старэйшыя браты, што жывуць у Расіі, з радасцю, як і я, успрынялі Вялікі Кастрычнік. На жаль, сяродні, Іосіф, памочнік камандзіра палка, маёр рабоча-сялянскай Чырвонай Арміі ў 1938 годзе быў арыштаваны органамі НКУС і цяпер знаходзіцца ў няволі. Я ўпэўнены, што ён ні ў чым перад Радзімай не вінаваты.

— Разбяромся. Не вінаваты — адпусцім, — адказаў Сталін.

Доўга разбіраліся, але праз паўтара года выпусцілі на свабоду. Дзякуючы каму і чаму?

У нацыянальных уборах

Вярнуўшыся з Масквы і Мінска, бацька сярод іншых каштоўных рэчаў усім нам, пяцярым дзецям, падарыў нацыянальныя сарочкі. Адзін беларускі арнамент чаго быў варты! Падперазаўшыся паясамі, спачатку мы падарункі насілі кожны дзень, а потым — толькі па святах чырвонага календара. І насілі іх аж да пачатку Вялікай Айчыннай вайны, потым яны некуды зніклі.

Шкарлятына

У канцы 1939 года, калі мароз надзейна скаваў Волту, мы з Жэнем пайшлі слізгацца па свежым лёдзе. Я то падаў, то ўставаў, то ўставаў, то падаў. Спацеў дашчэнт. Толькі помню, як прыпляліся з Жэнем дадому мокрыя і, павячэраўшы, леглі спаць. А прагнуўся я ў Мёрах у чужым доме. Ля мяне чужы дзядзька ў белым халаце, мама з заплаканымі вачыма. Дзядзька з палёгкай уздыхнуў:

— Страх мінуў — будзе жыць.

Аказваецца, мяне схапіла шкарлятына. Ноччу рэзка падскочыла тэмпература, стаў ванітаваць, пачырванела горла. Маці, якая з большага разбіралася ў медыцыне, адразу вызначыла дыягназ. Патрэбна тэрміновая шпіталізацыя. Бліжэйшая бальніца — у Мёрах за 13 кіламетраў. Пакуль мама мне клала на лоб халодны кампрэс з лёду, нехта з сямейных ужо разбудзіў Кірылу Кавалёнка. З ім была дамоўленасць, што ён у любы час сутак са сваёй кабылкай Машкай прыйдзе нам на дапамогу. І ўжо праз нейкую гадзіну я ляжаў на прыватнай кватэры ў слаўнага доктара Шчаснага. Тут я і прагнуўся пры аказанні мне першай медыцынскай дапамогі.

Толькі праз дзесяць дзён мяне забралі дадому. А яшчэ праз тыдзень-два ў мяне пачала лушчыцца скура. З далоняў, ступняў яна адлятала лустамі. Брыдка з’ява. Мама суткамі не адыходзіла ад мяне. Казала потым:

— Першых траіх страціла малымі, баялася, што і восьмы не выжыве.

А для таго, каб мне выжыць, бацькі заплацілі Шчаснаму немалую суму грошай: бясплатнай медыцыны яшчэ не было.

Клопатаў у бацькі прыбавілася

Флору Данатавічу Манцэвічу было пра што расказаць сваім выбаршчыкам пасля вяртання з Масквы і Мінска. Дзе можна было, ён абараняў іх ад незаконных абвінавачванняў савецкімі ўладамі. Так было і з нашым сватам Дамінічкам (вясковая мянушка) са Старых Крукоў, якога залічылі ў кулакі. Флор Данатавіч даказаў, што гэта не так, што ён жыў уласнай працай сваёй вялікай сям'і. А пройдзе паўтара года, і гэты Дамінічак у саюзе з двума іншымі здраднікамі выдасць акупантам нашага бацьку як актыўнага прапагандыста новага ладу жыцця. Гэты факт пры праверцы работнікамі КДБ пацвердзіўся, але было ўжо позна яго судзіць — Дамінічак са сваімі хаўруснікамі трапіў пад амністыю: маўляў, на яго руках няма крывавых злачынстваў. Не ён расстрэльваў Манцэвіча, а толькі перадаў яго ў рукі карнікам.

А злыя языкі і такія чуткі распаўсюджвалі: Ф. Д. Манцэвіч — здраднік. Ён з іншымі членамі Паўнамоцнай камісіі за 20 тысяч рублёў прадаў большавікам гістарычна законныя польскія землі «Крэсаў Усходніх». Але пры савецкай уладзе рукі ў такіх плеткароў былі кароткія.

Наша сям'я пасялілася ў Мёрах

Здавалася б, што бацька па настаўніцкай лініі пайшоў на павышэнне: яму прапанавалі месца ў райцэнтры Мёры. Гэта, наколькі ў мяне захавалася ў памяці, было на пачатку 1940 года. Запомніўся вялікі санны асоб, што рухаўся па дыяганалі цераз цэнтральную плошчу райцэнтры і спыніўся ля драўлянага вялікага дома № 18 па Кастрычніцкай, дзе жыў вядомы ва ўсёй

акрузе каваль Ходас Якуб Васільевіч. Дом парадным ганкам выходзіў з паўднёвага боку на вуліцу. Чорны ход — з поўначы. Крыху воддаль — узведзеныя з «пустакі» надворныя пабудовы пад ацынкаванымі дахамі, у тым ліку і кузня гаспадара. Да гэтага часу яны не захаваліся.

Бацька, як заўсёды, шмат увагі надаваў выхаванню дзяцей. У Мёрах пражывала шмат яўрэяў. Іх дзеці часта мелі праблему з вымаўленнем літары «р». Тата аказаўся выдатным лагапедам. Са згоды бацькоў ён стаў праводзіць дадатковыя заняткі, і многія з яўрэйскіх дзяцей сталі на беларускі лад вымаўляць «р», за што былі ўдзячны свайму настаўніку.

У Мёрах Флор Данатавіч працягваў дзяліцца з сельніцтвам успамінамі аб сваім выступленні з дакладам на Народным сходзе ў Беластоку і аб удзеле ў рабоце Паўнамоцнай камісіі. А 1 мая 1941 года яму давялося сустрэцца з местачкоўцамі на ўрачыстым сходзе. Са слоў старажылаў, з якімі я сустракаўся пасля вайны, «прамова Манцэвіча была эмацыянальнай, кожнага закранула за сэрца».

Ледзь Крукаўку не спалілі

Нашы прыгоды з Жэнем пад страхой тока старакрукаўскіх гаспадароў, з-за чаго будыніна ледзь не згарэла, не паслужылі ўрокам.

У Мёрах нас адразу прывабіў невялікі лясок непадалёк ад райцэнтра, Крукаўкай называўся. Немцы яго, кажучы, высеклі — баяліся, што партызаны адтуль могуць напасці. Наш новы знаёмы, сусед па вуліцы Міша Беззубёнак, у Крукаўцы ўжо раней пабываў некалькі разоў і абяцаў нас звадзіць туды. Мы згадзіліся. Запасліся запалкамі. Там шмат елак, а значыць, для хуткага разгарання наламалі сухіх лапак. Сухое галлё скоро загарэлася, дым ад вогнішча ўбачылі мёрскія пажарныя са сваёй каланчы і хутка на конях прыімчаліся да нас. Міша аказаўся хітрэйшым, ды і мясціны навакольных добра вывучыў, хутка цераз жыта ўцёк — толькі мы яго

і бачылі. А пажарныя мяне з Жэнем засталі ля цяпельца. І ахоўнікі парадку прымуслі нас у шапках насіць з-пад жыта пясок і засыпаць ачаг узгарання. З іх заданнем мы справіліся выдатна, і назад ісці пешшу нам не давялося: нас як ганаровых юных пажарных з шыкам даставілі на Кастрычніцкую, 18, на парцы коней.

Мама працавала інспектарам пачатковых школ і дадому вярнулася позна. На гэта мы з Жэнем і разлічвалі. А тата нас выхоўваў не дзягай, а словам, таму мы не баяліся.

Хуценька павячэраўшы, мы ўлегліся ў ложкак. Але не спалася. Чуем, як маме расказвае гаспадыня пра надзвычайнае здарэнне.

— Хай спяць, а заўтра раніцай я з імі разбяруся.

І разабралася. Нагайкі ўжо не было — мы з Жэнем спалілі яе ў трыццаць дзвятым годзе, бо пачулі, што ў Савецкім Саюзе забаронена караць дзяцей фізічна. На палёжку і разлічвалі. Ды памыліліся: не стала нагайкі, дык у ход пайшла моцная звітая татам вяроўка для развешвання бялізны. Адчуванне амаль такое ж, як і ад нагайкі. І задніцы таксама доўга агнём гарэлі.

У яме з нягашанай вапнай

Райцэнтр будаваўся. На захад ад нас вырасла цэлая вуліца, працягнуўшыся з поўдня, ад возера, на поўнач да «конскага» базару. На цэнтральнай плошчы прадаваліся агародніна, садавіна, мяса-малочныя прадукты. Амаль усюды — брукаваныя вуліцы, ходнікі з жалезабетонных пліт. Палякі і сапраўды за дваццаць няпоўных гадоў шмат зрабілі па добраўпарадкаванні мястэчак, навядзенні парадку на вясковых вуліцах. За гэта іх варта пахваліць. Але нацыянальны прыгнёт, «нажніць» ў цэнах паміж сельскімі таварамі і прамысловымі... Незлічоную колькасць збожжа (па 2 злотыя за пуд) трэба было прадаць, каб купіць, скажам, веласіпед.

У 1939 годзе ў Заходняй Беларусі прамысловасць, землі, банкі былі нацыяналізаваныя. Беззямельныя і малазямельныя сяляне атрымалі зямлю. Некаторыя пам-

кнудліся ў райцэнтры і сталі будаваць сабе звычайныя драўляныя дамы або старыя з вёсак перавозілі. Мы з Жэнем любілі шнырыць каля зрубаў, асабліва ля тых, якія пахлі свежай смалой. Тут жа перасяленцы гасілі вапну.

Пасадзіўшы мяне на раму, а Мішу Беззубёнка на багажнік, важна ехаў мой брат па новай вуліцы. І як у яго, дзевяцігадовага хлапчука, сіл хапала! Сіл хапала, а спрыту — не, і мы «святой тройцай» ускочылі ў яму, дзе гасілася вапна. Нас, бедалаг, будаўнікі хутка выцягнулі і разам з веласіпедам акнулі ў возера. Добрыя дзядзькі абмылі нас з роварам і сказалі: «Вочы, вочы чым больш прамывайце, а не то вапна раз’есць».

Пасля такога прыпалаху мы высушылі сваё адзенне на гарачым летнім сонейку і як нічога ніякага, супакойшыся, папляліся (не паехалі!) дадому. Паколькі з тых, хто будаваўся, напэўна ж, ніхто не ведаў нашых бацькоў (ота ж было б ад маці!), то ўсё абышлося без пакарання.

Глядзім свайго бацьку ў кіно

Кіно для жыхароў Заходняй Беларусі было небывалым цудам. Многія здзіўляліся, як гэта жывыя людзі могуць хадзіць па сцяне і размаўляць. Не выключэннем былі і Мёры. Паміж школай-сямігодкай, што стаяла над возерам, і збожжаскладам, узведзеным з пустакоў, у звычайным драўляным доме адкрылі клуб. Мама папярэдзіла, што там будуць паказваць кіназдымкі аб знаходжанні ў Маскве Паўнамоцнай камісіі Народнага сходу Заходняй Беларусі, у якую ўвайшоў і наш тата.

Не помню, ці быў з намі тады ў зале бацька, але на экране мы яго ўбачылі. Разам з некаторымі іншымі членамі Камісіі ён ішоў насустрач Сталіну, а той, усміхаючыся, вітаўся з імі за руку. Падобны кадр праз дзесяцігоддзі мне ўдалося ўбачыць на экране тэлевізара. А копіі здымка, на якім сфатаграфаваны тата разам са Сталіным і іншымі членамі Палітбюро, як і з усімі членамі Камісіі, у мяне і маіх родных захоўваюцца ў сямейных архівах.

Самалёт над Мёрамі

Зрабіў кукурузнік круг над Мёрамі і паляцеў у напрамку часовага аэрадрома ў бок вёскі Мёркі. Не інакш гэта прыляцеў на дапамогу мясцоваму хірургу нехта з кваліфікаваных дактароў Вілейскай абласной бальніцы. Амаль усе местачкоўцы, ад малога да вялікага, кінуліся туды, дзе прыземляўся самалёт. І не дзіва, бо такую «штушку» людзі бачылі ўпершыню. Мы з Жэнем ажно захакаліся, імкнучыся раней іншых туды прыбегчы і пакратаць самалёт. І пашанцавала ж нам, калі нас нагнаў на веласіпедзе сын гаспадара Толя Ходас і размясціў на сваёй веламашыне нас абодвух. Праз пару мінут мы ўжо прабіраліся праз натоўп да самалёта. Некаторыя дарослыя, аказалася, мацалі крылы кукурузніка, каб пераканацца, што яны ўсё-такі, як свярджалі песімісты, не з фанеры, а з металу зробленыя. І пераконваліся. Такія «дзікуны» аж расмяшылі лётчыка. Але павазіць нікога, вядома, не згадзіўся, і я з братам толькі 2 красавіка 1944 года пазнаў сапраўдную моц такога самалёта, калі нас, дзяцей партызан, перапраўлялі праз лінію фронту.

«Налёт» на запалкавую фабрыку

Вольніца была ў Мёрах дзецям. Тым больш што сям'я наша жыла тут у асноўным у летні перыяд. Садоў было мала, дык мы задавальняліся агародамі, на многіх з якіх у час адсутнасці гаспадароў пабывалі мы ў пошуках морквы і агуркоў (памідораў нешта не помню). І (во дзіва!) ні разу ніхто з хлапчукоў не трапіў у рукі дарослых.

Вабіла невялічкая фабрыка, якую для вырабу запалкавай саломкі пабудаваў купец Агенштат. Сваё прызначэнне часова захавала яна і пры савецкай уладзе.

Час абеду для ўсяго калектыву прадпрыемства абвешчаўся моцным гудком, які чуваць быў за два кіламетры ва ўсім мястэчку. І мы ўжо ў гэты час павінны былі быць ля фабрычных варот, дзе ад рабочых атрымлівалі чаканую саломку, з якой дома рабілі розныя цацкі.

Сям'я вярнулася на вёску

У нарысе «Мой первый учитель» народны артыст СССР Генадзь Іванавіч Цітовіч пісаў:

«Осенью 1940 года, теперь уже по собственному желанию и по приглашению местного населения, семья Манцевичей перевелась в деревню Малая Ковалевщина. Вместе с главой семейства в школе теперь работали его жена и дочь Антонина». («Люди Нарочанского края». Мн.: «Беларусь», 1975 г.)

Доля праўды ў гэтых радках ёсць — бацька і сапраўды хацеў вярнуцца ў мясціны, дзе з 1935 да 1939 года настаўнічаў у польскай школе. А вёска Малая Кавалеўшчына — суседка Старым Крукам. Але ні слова Генадзь Іванавіч не сказаў, што з гэтага часу пачалося праследаванне новымі ўладамі былога польскага настаўніка, дакладчыка на Беларускам Народным Сходзе. Чыя ініцыятыва была такога ганення, не ведаю, але па ўсім бачна, што рашучую ролю тут адыграў прысланы з Усходняй Беларусі нехта Лютко, якому даручылі ўзначальваць пакуль што пяцігадовую школу. Відаць, ён быў з тых варожых сіл, якія выбарачна касілі савецкіх актывістаў. Так што і жыхары Заходняй Беларусі адчулі моц палітычных рэпрэсій. Але я не атаясамляю яе з савецкай уладай у цэлым. Не ўсе ж былі падобныя на Лютко!

Адным словам, да нас трапіў злы і нядобры чалавек — Лютко. Думаю, што ён меў спецзаданне скампраметаваць Ф. Д. Манцэвіча, накіраваў чым больш адмоўных фактаў, абвінаваціўшы нашага бацьку ў нацыяналізме, у шпіянажы. Узнікала нават такое пытанне: «А чаму вы, таварыш Манцэвіч, у часы белапольскай акупацыі ўсё бліжэй і бліжэй падыходзілі да польска-савецкай мяжы? Спачатку працавалі ў Іказні, потым — у Ніўніках і нарэшце тут апынуліся, у дваццаці кіламетрах ад Савецкага Саюза? Ці няма тут якой заканамернасці?»

У дзённіку бацька расказваў, як Лютко настройваў супраць яго і калектыў настаўнікаў (Марыю Прохараўну Пісарэнку, Лісіцкага). У даваенны час мала хто меў

наручны ці кішэнны гадзіннік. А ў бацькі ён быў. Кішэнны. З царскіх часоў. Кожную раніцу бацька звяраў час па Маскоўскім радыё. І гадзіннік ішоў мінута ў мінуту з Маскоўскім часам. Але з пэўнага дня Флор Данатавіч стаў «спазняцца» на заняткі, у чым яго абвінавчваў Лютко: «Вы спазніліся на пяць мінут. Каб гэта было ў апошні раз».

Бацька стаў сумнявацца ў сваім гадзінніку і перагнаў мінутную стрэлку наперад. І якое ж было яго здзіўленне, калі пасля работы ён звернуўся з Маскоўскім часам. Аказалася, што Лютко яго падмануў.

Некалькі разоў паўтаралася адно і тое. Бацька меў некалькі заўваг і вымоў.

Аднак для поўнай кампраметацыі старога настаўніка гэтага было мала. Патрабаваўся больш сур'ёзны факт. І ён знайшоўся ўлетку 1941 года. Ці гэта Лютко сам наважыўся так зрабіць, ці яму ў Мёрах падказалі, але кола закруцілася.

У нас сваёй лазні не было, як не было яе і ў Лютко, і добразычлівыя хутаране запрашалі сем'і настаўнікаў мыцца да сябе. Вады хапала — рэчка Волта побач.

На гэты раз Лютко, ведаючы, што Флор Данатавіч любіць пахвастацца і часцяком лазню пакідае апошнім, таксама затрымаўся. Апаналіся моўчкі. Ды аб чым мог гаварыць пасланец з усходу з «польскім шпіёнам»? Бацька не прыдаў значэння, чаму загадчык школы дастаў сцізорык і расклаў яго. Можна, чалавек хоча пазногці абрэзаць? А ён, гэты «чалавек», заплюснуўшы ад страху вочы, імгненна разануў сабе па перадплеччы і з крыкам: «Манцэвіч хоча мяне зарэзаць!» — выскачыў на двор.

Людзі ў момант аказалі параненаму дапамогу. Хутка апрануўшыся, Лютко на ровары падаўся ў Мёры. І зашумела, загуло следства вакол дэпутата Народнага Сходу, які хацеў забіць добрасумленнага педагога, прысланага з Усходняй Беларусі. І быць бы бацьку ў ГУЛАГУ, як у 1938 годзе асудзілі і яго старэйшага брата Іосіфа. Як ні парадаксальна, але ад ганебнай долі выратавала яго Вялікая Айчынная вайна. І загінуў ён у ліпені 1941 года не як «вораг народа», а як абаронца

правоў народа. А так бы і яго дзеці лічыліся б дзецьмі «ворага народа».

Сяргеева двухрадка

У Малой Кавалеўшчыне большую частку свайго пра-сторнага дома нам здала ў арэнду ўдава Мар'я Кезік, якая жыла разам з сынам Сяргеем. А дачка даўно выйшла замуж у Лявонпаль. Наша гаспадыня хоць і была неадукаваная, але ведала шмат народных песень, прымавак і прыказак, розных казак і паданняў. Слухаць яе было адно задавальненне.

Па таленце ўдаўся ў яе і сын. Але на яго яна час ад часу злавалася:

— Гэта ж нада, купіла за апошнія злоты ровар. Дума-мала: няхай сын ездзіць то да сястры, а то і ў Мёры падскочыць. А ён во што зрабіў...

І паказвае на бліскучую двухрадку, якую Сяргей незадоўга да нашага прыбыцця набыў у Новых Круках, аддаўшы ўзамен ровар. Як бы маці сына не дакарала, а ён не панёс назад гармонік. І калі трапляла вольная часіна (звычайна ў рэлігійныя святы), ён лётаў да знаёмых музыкантаў браць урокі. Вядома ж, бясплатныя.

— Мне толькі спачатку цяжкавата было, — казаў ён, — усё не ішлі ў лад галасы з басамі. А цяпер неяк пальцы левай рукі ў басах патрэбныя кнопкі націскаюць.

І ўжо варта было Сяргею пачуць незнаёмую песню, як ён адразу на гармоніку падхопліваў яе мелодыю.

Вялікім шчасцем было для мяне з Жэнем узяць з яго рук гармонік і пацягваць мяхі, неўпапад перабіраючы галасы. Юра ж, які ў свае 12 гадоў выдатна іграў на скрышцы, і гармонік хутка асвоіў. Ды і Жэня праз тыдзень на галасах ужо іграў народную песню «Ляцеў галуб ды над морам» (пазней ён і акардэон асвоіў). А дык ні на чым так і не навучыўся іграць.

Сяргею вельмі падабалася, калі іншы раз Флор Данатавіч браў у рукі скрышку і іграў у дуэце з пачынаючым музыкам. Гэта ж нада! З ім, невядомым гарманістам, іграе на яве славуты скрыпач!

Мастацкая самадзейнасць развіваецца

І ўсё-такі Лютко ёсць Лютко, а калектыў калектывам. І ў школе мастацкая самадзейнасць, якая паспяхова дзейнічала пры панскай Польшчы ў нашай сям'і (у многім дапамагалі адпаведныя перадачы з Мінска і Масквы), пры народнай уладзе выйшла за яе рамкі. Ініцыятарам гэтага была наша маці, руская па нацыянальнасці. І рэпертуар у яе быў у асноўным рускамоўны, што Лютко, відаць, і падабалася. Паслухае Аляксандра Міхайлаўна па радыё якую-небудзь песню, хуценька запіша яе, а мелодыю не справілася запомніць. І тады вядомыя ў Саюзе песні... дэкламаваліся. Помню, з якім энтузіязмам Коля Канах чытаў з імправізаванай сцэны тэкст песні «Смело, товарищи, в ногу!» Папярэдне, канечне, аб'яўлялася, хто і што будзе чытаць. І вось дзевяцігадовы хлапчук дэкламуе:

*Время за дело нам браться,
В бой поспешим поскорей.
Нашей ли рати бояться
Призрачной силы царей.*

А праз пару месяцаў мы ўжо гэтую песню выконвалі школьным хорам.

Часта гучалі беларускія народныя песні «А ў бары, бары», «А ў садзе рэчанька», «Свінні ў рэпе», «У месяцы верасні». Усе яны былі запісаны нашым бацькам з нотамі.

Нават калі б я ў 1970-ыя гады не сустрэўся з былым настаўнікам суседняй Чэрскай школы І. Ф. Лакоткам, я і без яго помніў бы, што настаўнікі з Чэрасаў паставілі спектакль «Партызань» па народна-гераічнай драме Кандрата Крапівы. Да нас яны прыехалі зімою ў санях, трымаючы ў руках абпаленыя на агні драўляныя стрэльбы. А нам, малым, здавалася, што ў іх сапраўдная зброя. Па словах Івана Фёдаравіча, ён іграў ролю Рыгора, які не мог адсядзеца дома і далучыўся да партызан. Як гэта сімвалічна! У гады Вялікай Айчыннай вайны актыўны падпольшчык І. Ф. Лакотка і яго родзіч І. В. Лакотка перайшлі на адкрытую барацьбу з ворагамі, стаўшы партызанамі.

Поспехам карысталіся і новыя беларускія песні «Як крынічка цячэ», «Свеціць свецел месячык» і некаторыя іншыя. І мы спявалі іх у школе аж да пачатку Вялікай Айчыннай вайны.

Эвакуацыя не атрымалася

22 чэрвеня 1941 года, 12 гадзін. Са слоў намесніка Старшыні Савета Народных Камісараў (ён жа і Народны камісар замежных спраў) В. М. Молатава ўсе, хто меў радыёпрыёмнікі, даведаліся, што ў гэты дзень у 4 гадзіны раніцы без аб'яўлення вайны германскія войскі напалі на нашу краіну. Прарочымі словамі завяршыў Вячаслаў Міхайлавіч сваю прамову: «Наше дело правое. Враг будет разбит. Победа будет за нами».

Але гэтая перамога далася нашаму народу мільёнамі чалавечых ахвяр. Пакуль жа Молатаў назваў надуманую лічбу: «...забіта і паранена больш за 200 чалавек».

З прамовы Молатава і іншых перадач радыё тата зразумеў: вайна хутка не закончыцца, таму даў каманду:

— Збірайцеся. Будзем эвакуіравацца на ўсход.

А сам на веласіпед і ў Мёры, дзе вельмі холадна і нават варожа аднесліся да яго просьбы:

— Дайце для нашай сям'і з васьмі чалавек месца для эвакуацыі ў аўтамашыне альбо вагоне цягніка.

— Не хвалойцеся, — адказалі яму, — але месца для вас не прадугледжана. Навошта вам перажываць? Вы добра прыстасоўваліся да палякаў, знойдзеце агульную мову і з немцамі. Яны вас за ворага не палічаць — вы ж беспартыйны. Так што едзьце спакойна дадому.

Вярнуўшыся дадому, тата казаў нашай маці:

— Ні ты, ні я ў лёс не верым. На нас услед за немцамі бяду нагналі энкавэдысты. Што ж, будзем ваяваць тут. Па начах шkodзіць ворагу, а спатрэбіцца — пойдзем у партызаны. Маю старэнькую маці адправім да Юлі (Юля — адзіная бяздзетная бацькава сястра, жыла ў Іказні на Браслаўшчыне).

А пакуль з захаду на ўсход ішлі і ішлі чырвонаармейцы з разбітых вайсковых часцей. У нас затрымліваліся,